

НЕОБХІДНІСТЬ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЧИННИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИРОБНИЦТВА

Обґрунтовано доцільність використання системного підходу до ідентифікації та класифікації чинників ефективності сільськогосподарського виробництва на основі узагальнення досвіду і результатів досліджень представників різних наукових шкіл.

Постановка проблеми

У процесі здійснення економічних і, зокрема, аграрних реформ в Україні виник і продовжує посилюватися ряд проблем, які потребують невідкладного вирішення. Серед них особливе місце посідає проблема зниження економічної ефективності сільськогосподарського виробництва. За підсумками 2008 р., рівень рентабельності всієї діяльності сільськогосподарських підприємств зменшився до попереднього

© С.В. Сокальський

* Науковий керівник – д.е.н. Є.І. Ходаківський

року на 7,8 % і склав 7,3 %, сума чистого прибутку знизилася на 1,5 млрд грн. Вирішення проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств аграрного сектора економіки України вимагає визначення, класифікації та максимального використання чинників ефективності, як потенційних можливостей покращання кінцевих результатів виробництва.

Аналіз останніх досліджень

У вітчизняній економічній науці проблема економічної ефективності сільськогосподарського виробництва є предметом дослідження відомих економістів-аграрників В.Г. Андрійчука, А.О. Алексєєва, В.І. Бойка, І.М. Грищенка, В.О. Добриніна, В.П. Галушка, Л.І. Касьянова, Г.Г. Котова, М.Ю. Коденської, Б.Й. Пасхавера, П.Т. Саблука, О.М. Царенка, О.М. Шпицака та ін. У роботах цих авторів розглядається ряд проблем, пов'язаних з дослідженням причин зниження ефективності в сільському господарстві. Проте чинники й умови виробництва в багатьох випадках впливають на ефективність не прямо, а через систему інших, більш складних факторів.

У зв'язку з цим виникає необхідність системного підходу до класифікації чинників ефективності виробництва та їх групування через призму причинно-наслідкових зв'язків між ними, що створить організаційно-економічні передумови підвищення ефективності виробництва в аграрному секторі економіки України.

Метою даного дослідження є розробка наукової класифікації чинників ефективності сільськогосподарського виробництва на основі системного підходу, що дасть змогу цілеспрямовано впливати на досягнення необхідних результатів та обґрунтовано керувати даним процесом. З цією метою доцільно узагальнити досвід і результати досліджень представників наукових шкіл з різних аспектів впливу чинників на економічну ефективність у галузі.

Об'єкт та методика дослідження

Об'єктом дослідження виступає процес ідентифікації та систематизації чинників економічної ефективності сільськогосподарського виробництва з врахуванням синергетичного ефекту.

Теоретичною і методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, системний підхід до вивчення економічних явищ та абстрактно-логічний метод.

Результати досліджень

Сучасне аграрне виробництво є складною соціально-економічною системою, в якій відбувається процес виробництва матеріальних благ і послуг та виникають взаємовідносини між людьми з приводу даного процесу. Вона становить єдність підсистем нижчого порядку, які у свою чергу, також володіють системними властивостями. Згідно з основними положеннями теорії систем, будь-який

об'єкт, явище чи процес можна розглядати як систему [1, с. 58]. Перші уявлення про систему виникли ще в античній філософії, де з'явилася ідея тлумачення систем як упорядкованості та цілісності буття (Евклід, Платон, Арістотель). Пізніше системній методології приділяли увагу багато визначних вчених. Перший варіант загальної теорії систем сформулював О.О. Богданов у 20-ті роки ХХ століття, він був прихильником використання закономірностей організації живої природи для пізнання соціальних явищ. Сучасна концепція загальної теорії систем була сформульована та обґрунтована Л. фон Берталанфі (в 40-і роки), який розглядав систему як комплекс елементів, що знаходяться у процесі взаємодії. Починаючи з 50-х років, теорія систем стала привертати увагу вчених різних галузей науки і техніки [2, с. 20].

В.Г. Афанасьєв під цілісною системою розуміє "сукупність компонентів, взаємодія яких породжує нові (інтегративні, системні) якості, не притаманні її утворюючим" і відносить до неї, зокрема, суспільство [3, с. 8]. Вчений підкреслює істотність і органічність зв'язків між компонентами цілісної системи, яка у різних процесах, у взаємодії із середовищем виступає як єдине ціле. Р.В. Гріфін стверджує, що система – це взаємопов'язаний набір елементів, що функціонують як єдине ціле [4, с. 18]. Таке трактування слід приймати у широкому розумінні, оскільки збереження, підтримання та подальше вдосконалення системи можливе лише шляхом її упорядкування.

Особливої уваги заслуговує визначення та обґрунтування системи, наведене Й.С. Завадським. Він розглядає систему як внутрішньо організовану сукупність взаємозв'язаних елементів, що утворюють єдине ціле і спільно діють для досягнення поставленої мети. Проте не будь-яка сукупність елементів (об'єктів) становить систему, а лише така, що утворює ціле і має якісно нові особливості. Система включає такі параметри: вхід, процесор, вихід, управління за допомогою зворотного зв'язку та обмеження [5, с. 66–69]. Отже, по-перше, будь-яка система складається з двох або більшої кількості елементів, які мають властиві лише їм якості; по-друге, між елементами системи існують зв'язки, за допомогою яких вони впливають один на одного; по-третє, система не може існувати поза часом і простором.

Для підвищення ефективності виробництва необхідним вбачається ідентифікація та систематизація чинників, які тією чи іншою мірою впливають на її рівень. Вчені ННЦ «Інститут аграрної економіки» вважають, що система чинників ефективності виробництва – це комплекс природно-кліматичних, організаційно-економічних, науково-технічних, соціальних і політичних умов функціонування продуктивних сил виробничих відносин. Взаємодіючи в сукупності, вони зумовлюють рівень ефективності виробництва в цілому по країні, в аграрному секторі, галузевих продуктових підкомплексах, окремих господарюючих структурах і галузях виробництва [6, с. 267]. Пізнання суті й механізму дії кожного з вище перерахованих чинників є необхідною умовою

визначення конкретних шляхів підвищення ефективності виробництва та науково обґрунтованого управління цим процесом. Лише знання чинників ефективності й механізму їх дії дозволить цілеспрямовано впливати на досягнення необхідних результатів.

Варто підтримати Андрійчука В.Г., який усі чинники ефективності виробництва поділив на 3 групи: макро-, мезо- та мікроекономічні [7, с. 168–242]. Він вважає, що мікроекономічні чинники ефективності відображають лише можливості підприємства щодо її підвищення, а для того, щоб цілком реалізувати ці можливості, потрібна сприятлива дія макро- та мезоекономічних чинників. Така класифікація дозволяє використати системний підхід до аналізу і визначення міри впливу вище вказаних факторів, оскільки всі чинники ефективності взаємопов'язані і їх вплив на показники виробництва має взаємообумовлений характер, тобто окремі групи факторів можуть взаємно компенсувати одна одну (табл. 1).

**Таблиця 1. Класифікація чинників ефективності
сільськогосподарського виробництва**

Групи чинників		Складові груп чинників	Характеристика середовища
		Макроекономічні	Чинники формуються на загальнодержавному рівні; залежать від стану національної економіки, економічної політики уряду, політичної нестабільності суспільства, спаду ділової активності в економіці, глибокої економічної кризи
	Макроекономічні	Продовольча безпека	
		Платоспроможний попит	
		Інфляція та гіперінфляція	
		Відсоткові ставки банків та інших кредитних установ	
		Обмінний курс національної валюти	
		Динаміка та паритет цін	
		Урядові видатки і дефіцит державного бюджету	
		Рівень зайнятості та безробіття	
		Обсяг і структура інвестицій	
		Зовнішньоторговельний оборот та ін.	
	Мезоекономічні	Внутрішня побудова ринку сільськогосподарської продукції	Чинники формуються на галузевому і міжгалузевому рівнях у межах партнерського середовища; діють на стадії практичного втілення відносин обміну, розподілу і споживання
		Стан розвитку інфраструктури аграрного ринку	
		Характер і ступінь інтеграційних зв'язків у галузі	
		Своєчасність і якість розрахунків з постачальниками та підрядниками	
		Забезпеченість об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури	
		Розвиток маркетингової діяльності	
	Мікроекономічні	Природно-кліматичні чинники	Чинники внутрішнього середовища підприємства, тобто такі, раціональне використання яких залежить від самих товаровиробників; тісно переплітаються з чинниками зовнішнього середовища, даючи при цьому синергетичний ефект
		Рівень забезпеченості матеріально-технічними ресурсами	
		Соціально-економічні умови праці та стан використання персоналу	
		Організаційно-економічні чинники, які залежать від ефективного менеджменту	
		Інноваційно-технологічне забезпечення виробництва	

Макроекономічні чинники ефективності виробництва можуть бути міжнародними та національними. Міжнародні чинники формуються під впливом динаміки загальноекономічних показників розвитку провідних країн, стану світової фінансової системи, стабільності міжнародної торгівлі, митної політики, рівня міжнародної конкуренції, руху міжнародного капіталу та ін. Очевидним є й те, що внутрішньодержавні макроекономічні чинники є похідними від кризового стану національної економіки: необґрунтованої політики уряду, некерованих

інфляційних процесів, глибокої економічної кризи, політичної нестабільності суспільства, спаду ділової активності в економіці тощо.

Серед макроекономічних чинників слід виділити необхідність вирішення проблеми продовольчої безпеки. Як справедливо стверджують П.Т. Саблук та І.І. Лукінов, підвищення рівня продовольчої безпеки держави на основі нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їх якості і збалансованості за поживними елементами, а також забезпечення більшого доступу кожної людини до продовольчих ресурсів для здорового харчування є стратегічним пріоритетом соціального та економічного розвитку України [8, с. 3]. Адже у стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004–2015 рр. «Шляхом Європейської інтеграції» зазначено, що наша держава має значні можливості для розвитку сільського господарства і перетворення його на високоефективну галузь економіки, здатну забезпечити продовольчу безпеку держави [9].

Наступним важливим макроекономічним чинником ефективності сільськогосподарського виробництва є розвиток інфляційних і гіперінфляційних процесів та зниження платоспроможного попиту населення. Оприлюднені Держкомстандартом зведені дані про інфляцію в 2008 р. підтвердили один з найгірших прогнозів: індекс споживчих цін (ІСЦ) лише в січні склав 102,9 %, а отже, рівень інфляції за січень склав 2,9 %. Як і очікувалося, внаслідок цього найбільше подорожчали товари продовольчого призначення. За даними Держкомстандарту, продтовари подорожчали на 4,3 %. Зокрема, хліб – на 3,9 %, м'ясо – на 3,8 %, яйця – на 6,6 %, ціни на овочі та фрукти зросли, відповідно, на 17,7 і 5,8 %. Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції у 2008 році порівняно з 2007 роком, становив 143,6 %, у т.ч. на промислову продукцію, спожиту аграрним сектором, – 144,1 % [10].

Однією з найважливіших складових підвищення ефективності аграрного виробництва є фінансове забезпечення підприємств, включаючи кредитування, податкові відносини, фінансову підтримку сільськогосподарських товаровиробників, страхування та ін. Саме ці чинники, за визнанням міжнародних експертів, на 80% формують ринкове середовище, без якого цивілізований ринок існувати не може. Кредитування сільськогосподарських підприємств на сьогодні є досить ризикованою операцією через збитковість галузі, відсутність надійної застави у товаровиробників, недосконалість механізмів, які гарантують повернення кредитів тощо. У 2008 році в АПК залучено 20,1 млрд грн кредитних ресурсів, у тому числі на пільгових умовах – 15,1 млрд грн, що, відповідно в 1,4 та 2 рази більше від залучених у попередньому році. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на запровадження механізму регресивної шкали облікової ставки банків за користування кредитом з урахуванням приросту прибутку, оскільки кожний наступний приріст прибутку знижує кредитну ставку і таким чином сприяє підвищенню ефективності виробництва сільськогосподарських підприємств.

В умовах необхідності стабілізації і розвитку аграрного сектора економіки України роль ціни як важливого макроекономічного чинника важко переоцінити.

Сільське господарство – це галузь, що характеризується постійними коливаннями: аграрна продукція продається на висококонкурентних ринках, де ціни змінюються досить часто, а попит на аграрну продукцію практично залишається стабільним. Відомо, що всі країни світу надають державну підтримку сільському господарству, як галузі із сезонним ризикованим виробництвом і надто тривалим, більше року, оборотом капіталу. Ціни ж повинні забезпечувати певний паритет між промисловою і сільськогосподарською продукцією.

Отже, необхідність інтеграції України у європейське та світове економічне співтовариство, забезпечення продовольчої безпеки держави, урядові видатки і постійний дефіцит державного бюджету України, обсяг і структура вітчизняних та зарубіжних інвестицій, розміри експорту, імпорту та зовнішньоторговельне сальдо, рівень зайнятості й безробіття та інші чинники визначають економічну ефективність в аграрному секторі на загальнодержавному рівні. Підвищення ролі макроекономічних чинників зумовлено лібералізацією зовнішньоекономічної діяльності та посиленням конкуренції на внутрішньому ринку внаслідок інтеграції України до світових та європейських торговельно-економічних структур.

Ускладнення економічних і господарських відносин, динамічна ринкова ситуація, незадовільний стан матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств та ін. зумовлюють необхідність постійного пошуку шляхів підвищення економічної ефективності виробництва в рамках аграрного сектора економіки України. Тому варто охарактеризувати основні мезоекономічні чинники ефективності виробництва формуються на галузевому і міжгалузевому рівнях у межах партнерського середовища на стадії практичного втілення відносин обміну і розподілу.

В Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року відзначено, що аграрний сектор включає сільське господарство, харчову і переробну промисловість, забезпечує продовольчу безпеку та продовольчу незалежність країни, формує 17 відсотків валового внутрішнього продукту та близько 60 відсотків фонду споживання населення. Сільське господарство сприяє розвитку інших галузей, які поставляють засоби виробництва та споживають продукцію сільського господарства як сировину, а також надають транспортні, торговельні та інші послуги.

Аграрний сектор України є однією з ключових складових національної економіки, тому шляхи його розвитку мають ґрунтуватися на глибинному аналізі та системному врахуванні чинників, які впливають на ефективність виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції. Головна мета функціонування підприємств аграрного сектора – це забезпечення населення якісними продуктами харчування та отримання прибутку сільськогосподарськими підприємствами. Особлива роль аграрного сектора в соціально-економічному житті країни обумовлюється унікальним поєднанням сприятливих природно-кліматичних умов та геостратегічним положенням, спроможністю України посісти вагоме місце на міжнародному продовольчому ринку.

Результативність аграрного сектора економіки України зумовлюється ступенем досконалості міжгалузевих економічних відносин у суспільному виробництві, що складаються між юридично самостійними підприємствами, господарствами й організаціями, а також усередині підприємств – між виробничими підрозділами, з державою. Тому вагомим мезоекономічним чинником ефективного функціонування підприємств аграрного сектора економіки України є створення інтеграційних формувань, які включають у себе весь технологічний процес виробництва продукції. Це допоможе сільськогосподарським товаровиробникам зменшити трансакційні витрати та збільшити можливість просування на ринок власної конкурентоспроможної продукції.

Одним з ефективних способів посилення конкурентних переваг та забезпечення стабільного існування сільськогосподарських підприємств у динамічному середовищі може стати стратегія диверсифікації. Досвід застосування та управління диверсифікацією доводить, що її обґрунтована реалізація дозволяє підприємствам досягти високої ефективності з низьким рівнем ризику. Найбільш важливими для сільськогосподарських підприємств перевагами стратегії диверсифікації є такі: більш повне та рівномірне використання ресурсів та потужностей підприємства, стабілізація бізнесу; подолання монополізації ринків, витіснення імпорту; задоволення елітарного та індивідуального попиту, тісний зв'язок з кінцевим споживачем, можливість швидкого реагування на зміну попиту; сприяння розвитку кооперації та інтеграції виробництв; зменшення залежності від переробних підприємств; отримання синергетичного та соціального ефектів, що в кінцевому підсумку підвищує рівень ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств.

Разом з тим, для вжиття на мезорівні заходів, спрямованих на створення переваг підприємства в конкурентній боротьбі, необхідним вбачається застосування маркетингового інструментарію, що складається з цінової, комунікаційної, товарної політики дистрибуції. Лише ефективна маркетингова діяльність дозволить аграрним підприємствам зорієнтувати виробничу діяльність відповідно до вимог ринку, виробити конкурентоспроможну продукцію, обрати ефективний канал збуту, скоротити час просування продукції до споживачів, забезпечує надання повної інформації про сільськогосподарську продукцію, її переваги порівняно з аналогічною на обраному сегменті ринку та за його межами.

Ринкова трансформація форм господарювання в аграрному секторі поки не супроводжується зміцненням матеріально-технічної бази підприємств, фінансовою стабілізацією, створенням умов для розширення та інтенсифікації виробництва. За такого стану першочергове значення має впровадження мікроекономічних чинників ефективності сільськогосподарського виробництва. Мікроекономічні – це ті чинники внутрішнього середовища аграрних підприємств, раціональне чи нераціональне використання яких залежить безпосередньо від конкретного сільськогосподарського товаровиробника. Відомо, що ефективність будь-якого виробництва значною мірою залежить від ступеня спроможності суб'єктів господарювання раціонально використовувати наявний

виробничо-ресурсний потенціал. Тому в основу класифікації мікроекономічних чинників покладено сукупність ресурсів, використовуваних суб'єктами господарювання за певних конкретних умов.

Відомо, що ефективність аграрного виробництва значною мірою залежить від ступеня спроможності суб'єктів господарювання раціонально використовувати виробничі ресурси, тому в контексті даного дослідження доцільною вбачається розробка системи мікроекономічних чинників підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в сучасних умовах (рис. 1).

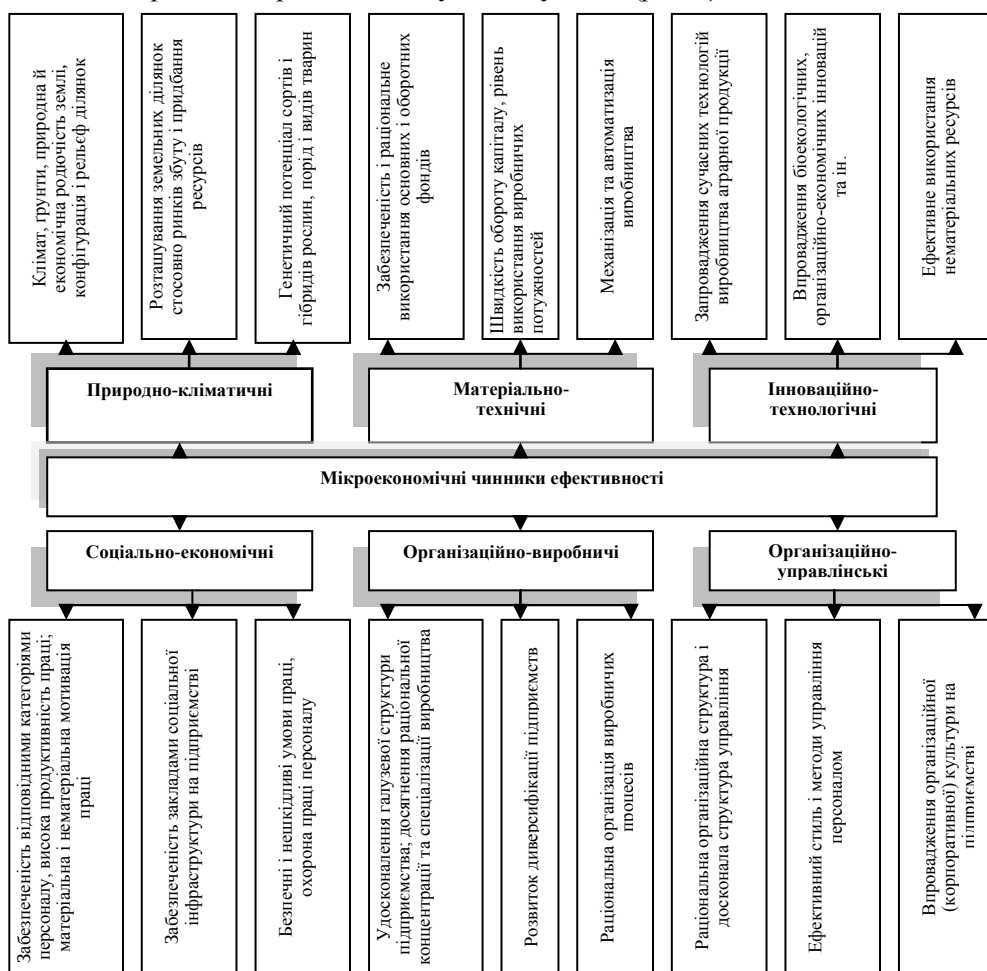

Рис. 1. Система мікроекономічних чинників підвищення економічної ефективності виробництва

Аграрний сектор – це складна біоекономічна система. Її центральна ланка – сільськогосподарське виробництво, головні ресурси якого – земля, клімат, погода –

у сукупності складають біокліматичний потенціал землеробства, основою стратегії свого розвитку визначає принцип адаптованості – пристосування землеробства до природно-кліматичних факторів як конкретних біокліматичних умов. Так, в Україні розорано й зайнято сільськогосподарським виробництвом 80 % території (наприклад, у Франції цей показник становить 48 %, в Угорщині – 37 %, у США – 25 %). Крім того, за останні три десятиріччя площа сільськогосподарських угідь в Україні зменшилася більш як на 2 млн га, у тому числі ріллі – майже на 1 млн га. Узагальнені експертні оцінки свідчать: якщо такі темпи руйнування орної землі зберуться, то через 20–30 років третина ріллі буде знищена [11, с. 42].

Вирішальне значення впливу матеріально-технічних чинників на ефективність виробництва зумовлене тим, що у технологіях вирощування рослинницької продукції великих підприємств механізовані роботи становлять 90–95 % усіх операцій, а в малих фермерських господарствах – 65–75 %. На механізовані роботи у собівартості продукції аграрних підприємств припадає 35–60 %, а вартість паливно-мастильних матеріалів і запасних частин у собівартості рослинницької продукції складає 35–40 % [12, с. 35].

Слід зазначити, що інноваційно-технологічна діяльність є комплексним процесом створення, використання і розповсюдження нововведень, насамперед для отримання конкурентних переваг та збільшення прибутковості виробництва. Лише інноваційна спрямованість розвитку аграрного сектора економіки забезпечить сільськогосподарським підприємствам високу економічну та фінансову стабільність. Тобто в сучасних агроформуваннях чинники інтенсифікації обов'язково мають ґрунтуватися на використанні складових НТП: біологічних, технічних та технологічних, екологічних, економічних, соціальних, інформаційних. Комплекс цих вирішальних чинників, як показують проведені дослідження на основі експертного оцінювання їхніх складових, у великих господарствах може бути використаний на 100 %, у середніх – 40–50 %, малих – 15–20 % [13, с. 80].

Соціально-економічні чинники є важливою умовою як самої мети виробництва – отримання прибутку, так і засобів її досягнення: підвищення працездатності працівників аграрних підприємств, продуктивності праці, її результативності, мотивації трудової й соціальної активності. Успіх виробництва як на макро-, так і на мікрорівні визначається людьми, які зайняті в ньому. Активність і творчість працівників, їх чесна і сумлінна праця є вирішальним фактором розвитку виробничого процесу. Про те, що тема мотивації праці набуває для сільськогосподарських підприємств, де проблема людського капіталу та його зацікавленості у праці стоїть дуже гостро, свідчать такі дані: середньомісячна заробітна плата штатного працівника у сільському господарстві

у 2008 р. становила 1077 грн, у промисловості з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 1618 грн, у рибальстві, риборицтві – 913 грн, або, відповідно, 60, 90 та 51 % до середнього показника в цілому по галузях економіки країни (1806 грн)¹⁴ [14]. Тому з метою підвищення мотиваційного потенціалу заробітної плати в сільському господарстві потрібно реалізувати комплекс організаційно-економічних заходів, спрямованих на формування суспільно прийнятного рівня диференціації заробітної плати з урахуванням економічних і соціально-психологічних критеріїв.

Спеціалізація сільськогосподарського виробництва як умова концентрації фінансово-матеріальних і трудових ресурсів на виробництві основних видів продукції є одним з важливих організаційно-виробничих чинників економічної ефективності. Вона дозволяє оптимізувати галузеві пропорції і розміри господарства в цілому, а також його виробничих підрозділів, знайти стабільну нішу на ринку продовольства, вибрати канали збуту, забезпечити сталу конкурентоспроможність за рахунок здешевлення та підвищення якості продукції та ін. Організаційно-управлінські чинники підвищення ефективності завжди належали до вирішальних. Однак їх значення особливо зростає у перехідні періоди, і тим більше у кризових ситуаціях, коли потрібно освоювати нові підходи до організації управління, які б відповідали умовам не тільки сьогодення, а й майбутнього. При формуванні кадрово-управлінського потенціалу аграрних підприємств необхідно враховувати ряд вихідних положень: управління сільським господарством, як складовою частиною економіки держави, повинно здійснюватися на загальноприйнятих засадах з обов'язковим урахуванням особливостей галузі; формування кадрового потенціалу аграрних формувань має здійснюватися в умовах підвищення виробничо-господарської самостійності підприємств, глибокого реформування в них соціально-економічних відносин.

Таким чином, для забезпечення ефективного господарювання аграрних підприємств, підвищення їхньої дохідності необхідним вбачається здійснення ідентифікації та систематизації чинників впливу на ефективність виробництва. Лише впровадження науково обґрунтованої системи заходів як на макрорівні – усунення диспаритету цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, пільгове кредитування тих сільськогосподарських товаровиробників, зменшення податкового тиску та ін.; так і на рівні самого підприємства (мікрорівні): забезпечення раціонального використання виробничо-ресурсного потенціалу, підвищення особистої відповідальності керівників за цільове використання наданих підприємству кредитів, за своєчасність виплати заробітної плати тощо – дозволить отримати синергетичний ефект. Оскільки при визначенні економічної ефективності виробництва постійно досліджується комбінація та міра впливу її

чинників, то в даному контексті врахування синергетичних ефектів набуває стратегічного значення.

Література

1. Економіка підприємства: підруч. / за ред *С.Ф. Покровного*. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.:КНЕУ, 2001. – 528 с.
 2. *Тихоплав О.Ю.* Системный подход как метод решения сложных инженерных задач и проблем / *О.Ю. Тихоплав*. – К., 1988. – 325 с.
 3. *Афанасьев В.Г.* Научное управление обществом (Опыт системного исследования) / *В.Г. Афанасьев*. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1973. – 390 с.
 4. *Гріфін Р., Яцура В.* Основи менеджменту: підруч. / *Р. Гріфін, В. Яцура*; за ред. *В. Яцури, Д. Олесевич*. – Львів: БаК, 2001. – 624 с.
 5. *Завадський Й.С.* Менеджмент: Management / *Й.С. Завадський*. – Т. 1. – К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. – 543 с.
 6. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях / за ред. *П.Т. Саблука*. – К.: ІАЕ, 1999. – 532 с.
 7. *Андрійчук В.Г.* Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: [монографія] / *В.Г. Андрійчук*. – К.: КНЕУ, 2005. – 292 с.
 8. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України: наук. доп. / за ред. *І.І. Лукінова, П.Т. Саблука* // Економіка АПК. – 2000. – № 8. – С. 3–36.
 9. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004–2015) / *А.С. Гальчинський, В.М. Гесць* [та ін.]; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань європ. інтеграції України. – К.: ІОЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.
 10. Інформація Держкомстату України про економічні показники розвитку у 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news>
 11. *Мегедін І.В.* Ефективність використання земельних ресурсів у нових умовах господарювання / *І.В. Мегедін* // Економіка АПК. – 1997. – №7. – С. 40–45.
 12. *Підлісецький Г.М.* Матеріально-технічна база аграрного виробництва: стан та проблеми відтворення / *Г.М. Підлісецький, В.Л. Товстопят, А.В. Бурилко* // Агроінком. – 2008. – № 5–6. – С. 34–39.
 13. Підприємницька діяльність та агробізнес: підручник / за ред. *М.М. Ільчука, Т.Д. Іщенко*. – К.: Вища освіта, 2006. – 543 с.
 14. Агропромисловий комплекс у 2008 році (Короткий огляд ситуації в агропромисловому комплексі за 2008 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://test.minagro.gov.ua>.
-